

Welhaven og psykologien: Del 1. Begreper og forutsetninger

Hroar Klempe

Johan Sebastian Welhaven gav som universitetslærer flere forelesningsrekker i psykologi. I denne artikkelen vises det hvor sentral psykologien var i Welhavens filosofi, og hvilke begreper som definerte psykologiens innhold på den tiden. Denne artikkelen er første del av et fagessay om Johan Sebastian Welhavens psykologi. Annen del blir trykket i oktober.

PIONER I FAGET: Johan Sebastian Welhaven foreleste i psykologi ved Det Kongelige Fredriks Universitet, som siden fikk navnet Universitetet i Oslo. Illustrasjon gjengitt med tillatelse fra O. Væring/Aschehoug forlag.

Vi kunne i fjor feire tohundreårsjubileet for Johan Sebastian Welhavens fødsel, som var den 22. desember 1807. Det jubileet gikk stille for seg (Dahl 2008). Hans diktning blir nok ikke lenger så mye lest, men den burde likevel være godt kjent. At han var professor i filosofi fra 1846 av, er vel mindre kjent, men at han i tillegg gav flere forelesningsrekker i psykologi, er kanskje til og med overraskende og ukjent.

Nå er det ikke oppsiktsvekkende at en professor i filosofi gav forelesninger i psykologi på den tiden. Det er i samsvar med hvordan vi kjenner psykologiens historie, nemlig at den var en del av filosofien inntil 1879, da Wilhelm Wundt etablerte sitt eget eksperimentelle laboratorium i Leipzig. Welhaven etablerte riktignok ikke sitt eget laboratorium, men han tok faktisk til orde for en erfaringsbasert, vitenskapelig psykologi (Løchen 1900 s. 510), og det til og med noen tiår før Wundt. Spørsmålet er derfor om Welhaven kanskje til og med var en relevant, men totalt oversett bidragsyter til utviklingen av psykologien. I så fall representerer han et svart hull i vår egen historiske selvforståelse. Bare muligheten for at det kan være tilfellet, gjør det interessant å gå nærmere inn på denne fjorårsjubilanten og hva han faktisk sto for, ut fra et psykologisk perspektiv.

Det er imidlertid flere som i den senere tid har sannsynliggjort en grov undervurdering av Johan Sebastian Welhaven. Et av bidragene her er Rune Slagstads bok om det han kaller «de nasjonale strateger» (Slagstad 2001). Der blir Welhaven tillagt en helt sentral rolle i oppbyggingen av den nasjonale identitet i de første skjøre tiårene etter 1814. Det gjelder først og fremst hans posisjon som intellektuell og universitetsansatt professor. At hans rolle har vært grovt undervurdert, er etter hvert blitt enda sterkere dokumentert i Anne-Lise Seips store biografi som kom ut i jubileumsåret (Seip 2007). I sin posisjon var han lite lokal, men snarere i stand til å kople det norske åndsliv opp mot de mer kontinentale strømninger. Dette var også et sentralt trekk ved hans diktning, der hans mer formalistiske estetikk og henvisninger til greske myter viste til en felles europeisk arv og sprengte de nasjonale grenser. I hvilken grad det gjorde ham til en stor poet, skal stå ubesvart i denne sammenheng. Men denne orienteringen mot det europeiske blir en interessant innfallsvinkel for å belyse hans psykologi.

Det er derfor dette som blir temaet for denne artikkelserien, nemlig å finne ut om Welhavens psykologi lar seg knytte opp mot de mer kontinentale strømningene i samtiden. Dette er ikke et enkelt prosjekt. For det første publiserte Welhaven ikke noe innenfor psykologi. Det eneste vi har å holde oss til er notater gjort av studentene hans. Men enkelte av disse har vært bearbeidet og tolket av andre.

Welhavens biograf Arne Løchen (Løchen 1900) blir én viktig kilde her; A. H. Winsnes' mindre, men likevel dyptpløyende studie av Welhavens filosofi blir en annen (Winsnes 1965). Men disse blir heller ikke enkle å forholde seg til, i den forstand at de legger to diametralt forskjellige innfallsvinkler til grunn for sine tolkninger. Løchen forstår Welhaven i lys av samtidens gryende empirisme, mens Winsnes forstår Welhaven som idealist. Enda mer kompliserende blir det å sammenlikne en eventuell forståelse av Welhaven med de kontinentale strømninger innenfor psykologi. Her vil imidlertid Wundt være det viktigste grunnlaget for sammenlikning, og jeg vil derfor gå inn på en del temaer som Welhaven behandler i sin psykologi for så å se hvordan hans forståelse lar seg sammenlikne med blant annet Wundts. For hvis det finnes noe sammenfall her, så var det ikke bare innenfor litteraturen man hadde grunn til å markere dette 200-årsjubileet. Da burde det i tillegg vært grunn til å feire Welhaven som en av de som tidlig brakte den moderne, kontinentale psykologien inn på norsk grunn.

Vanskelig å plassere

Det er en slags eleganse, kombinert med en uforløst tristhet, som hviler over Welhavens liv. Han ble utvilsomt satt i skyggen av sin ett år yngre dikterkollega Henrik Wergeland, noe han lider under den dag i dag (Dahl 2008). Welhaven ble aldri ferdig med sine teologiske studier. Det gjorde at utnevnelsen av ham som universitetslektor i filosofi i 1840 skapte en forferdelig diskusjon som i liten grad var til fordel for Welhaven. For tilsetningen kunne nærmest se ut som en hån mot den akademiske forvaltning, siden det i realiteten var Norges store mesen på den tiden, grev Wedel, som i kraft av å være universitetets prokansler, hadde grepet inn i tilsettingsprosedyren og gått mot både Kollegiets og Stortingets flertall ved å forlange at Welhaven skulle tilsettes i lektoratet. Sammen med de offentlige feidene med den folkekjære Wergeland var dette med på å gjøre Welhaven svært lite populær i så vel det brede som det smale lag av befolkningen.

Men det er åpenbart at det også finnes andre sider ved Welhaven. Det ble for eksempel hevdet at Welhaven var en helt ekstraordinær foreleser, som fikk tilhørerne med på filosofiske utflukter som kunne nå de største åndelige høyder (Løchen 1900, s. 518). Han hadde en formuleringsevne som kunne rive med den mest forherdede. Hans nære venn Anton Martin Schweigaard representerte en viktig allianse. Men denne sterke koplingen mot nettopp Schweigaard ble samtidig svært utslagsgivende for Welhavens intellektuelle ettermæle. Schweigaard gjorde seg til talsmann for den fremvoksende empirismen, spesielt slik den gjorde seg gjeldende i Frankrike. Schweigaard hadde et oppgjør med den tyske idealisme i det franske tidsskriftet *La France Littéraire* i 1835. Artikkelen bar tittelen «De la philosophie allemande» og slutter med utsagnet «Den tyske filosofi har gjort meget Ondt, den har ført mange gode Aander vild; det er på tide at gjøre det af med den» (Lundestad 1998, s.155).

Welhaven ble lenge forstått som om han sympatiserte med Schweigaard. Arne Løchen sin bok om Welhaven (Løchen 1900) var nok en vesentlig grunn til akkurat det. Men det var ikke bare vennen Schweigaard som var argumentet for denne forståelsen. De klare anti-hegelianske utspillene Welhaven skal ha kommet med, viser at han i hvert fall ikke sympatiserte med det som var mainstream tysk idealisme på den tiden. Winsnes siterer i den sammenheng Cathrinus Bang - teologen, som var Welhavens mann som professor i litteratur - sine erindringer. I disse erindringene sier Bang blant annet følgende: « - han var uimodstaaelig, naar han med sine spillende Sarkasmer gik løs paa den hegeliske Filosofi med dens Kategorier: «Væren», «Vorden» og «Forsigværen» og endte med at slænge ud over sine Tilhørere: Mine herrer! Det Hele er ikke andet end et Spil med Hjælpeverber!' Hvem kunde efter dette blive Hegelianer?» (Winsnes 1965, s. 112f). A. H. Winsnes argumenterer likevel for

en helt annen forståelse av Welhaven enn det Løchen konkluderer med. Winsnes hevder til og med at «Welhaven ikke sympatiserer med tendensen i Schweigaards filosofi» (Winsnes 1965, s. 106). Vi står med andre ord overfor et spenn i forståelsen av Welhaven som gjør at siste ord sannsynligvis ikke er sagt i denne debatten. Men allerede her finner vi en interessant parallell til den moderne eksperimentelle psykologiens grunnlegger Wilhelm Wundt. Også han har stort sett vært forstått i lys av empirisme og positivisme (Boring 1929/1957), en forståelse som i de siste tiårene har vært meget sterkt kritisert (Blumenthal 1980).

Jeg vil derfor i denne delen ta for meg det vi kjenner av Welhavens psykologi. Den er selvfølgelig sterkt sammenblandet med hans filosofi, som ellers på den tiden dannet grunnlaget for ethvert resonnement innenfor psykologi. Videre vil jeg se de temaene han problematiserer, i lys av noen av Wundt sine skrifter, for å undersøke om det kunne være en forbindelse her, om ikke direkte, så i det minste i måten å tenke psykologi på. Det er visse begreper som var spesielt viktige på den tiden, og jeg vil konsentrere meg om noen av dem. Det dreier seg om sansning, appersepsjon, parallellitetstesen og det ubeviste. I neste del vil jeg komme litt inn på Welhavens forhold til den danske filosofen Søren Kierkegaard. Begge representerer tenkere som ikke har så mye til overs for Hegel, står litt på siden av sin samtid og er opptatt av å utvikle en psykologisk forståelse. Dessuten hadde de litt kontakt. Men først vil jeg gå inn på det som ble betegnet som «de høyere og de lavere erkjennelsesevner». Det var to kjernebegreper på den tiden, og man kan på mange måter si at oppkomsten av den eksperimentelle psykologien var forankret i akkurat dette skillet.

De høyere og de lavere erkjennelsesevner

Tenkningen på Welhavens tid er gjerne blitt forstått i lys av Immanuel Kant. Det er også stor sammenheng mellom det Kant var opptatt av, og det Welhaven fokuserer på. Men Kant bruker en annen type terminologi. Det var også et av Kants viktigste bidrag til å få orden på den moderne filosofi, nemlig å konstruere dekkende begreper. Men her var det Kant som skilte seg ut. Noen av de termene som Kant ikke refererer særlig til i sin kritiske filosofi, men som likevel var det aller mest diskuterte på denne tiden, var bruken av skillet mellom de såkalte høyere og lavere erkjennelsesevner. Hos Kant var dette skillet skissert gjennom begrepene «den rene erkjennelse» versus «empirisme» eller aller helst «a priori» versus «a posteriori». Dette hadde også filosofiske implikasjoner. Kant tok utgangspunkt i de britiske empirister og fokuserte derfor sterkt på påstanden om at all erkjennelse begynner med erfaringen (Kant 1787/1971, B1). For ham var det derfor ikke to ulike erkjennelsesevner som dannet problemstillingen, men i hvilken grad bevisstheten virket inn på den erfaringsbaserte erkjennelsen.

I så måte forholder Welhaven seg til en annen og langt mer utbredt terminologi i samtiden. Det er skillet mellom de høyere og de lavere erkjennelsesevner, der «sandseopfatningen» eller «den ligefremme iagttagelse» utgjør de lavere erkjennelsesevner (Welhaven 1965, s. 16 (§ 3)). De høyere erkjennelsesevner knytter seg først og fremst til evnen til å ordne de forskjellige forestillinger inn under begreper, men også erkjennelsen av det absolutte, eller det Welhaven kaller «Ideevnen» (loc.cit.). En klargjøring av dette skillet mellom de høyere og de lavere erkjennelsesevner blir en forutsetning for å kunne gå inn på de metafysiske undersøkelsene han ønsker å gjøre i akkurat dette eneste filosofiske skriftet vi har fra hans hånd, og vi merker at denne innfallsvinkelen har noe arkaisk over seg. I innhold kan resonnementet likne på Kants, men begrepsbruken er en annen, og det henviser i langt større grad til en måte å resonnerer på som minner mest om Gottfried Wilhelm Leibniz (1646 - 1716). Det egentlige utgangspunktet for denne delingen går tilbake til Aristoteles' lille,

men svært innflytelsesrike avhandling *Om sjelen* (Aristoteles 1998), hvilket også var utgangspunktet for Leibniz' bruk av disse begrepene. Denne forbindelsen til akkurat denne boken av Aristoteles blir derfor grunnen til at psykologien på denne tiden blir knyttet så nær til dette skillet mellom de lavere og de høyere erkjennelsesevner. Men først og fremst hadde psykologien fra og med Aristoteles og frem til Welhavens tid vært en del av metafysikken og knyttet til dette skillet mellom erkjennelsesevner, som var blitt fremhevet av Leibniz og enda sterkere understreket av hans den gang mer berømte etterfølger Christian von Wolff (1679 - 1754).

Vi kan også finne en viss påvirkning fra Kant hos Welhaven. Den kommer blant annet til uttrykk i at Welhaven tok til orde for en tredeling i forbindelse med de ulike erkjennelsesevner. De høyere erkjennelsesevner er nemlig delt inn i forstand og fornuft. Den forståelsen Welhaven presenterer av disse to begrepene, svarer godt til hvordan man forsto dem i samtiden. Forstanden er evnen til å ordne de alminneligste forestillinger i begreper. Og dette skiller seg fra evnen til å ha mer overordnede forestillinger, for eksempel et begrep om Gud, eller det Welhaven kaller «Opfatningen af det absolute» (Welhaven 1965, s.16). Dette er de overordnede ideene, som Kant definerte som «... et nødvendig gitt fornuftsbegrep, som ikke har noe svar i sansbare gjenstander» (Kant op.cit, B383). Dermed blir det meningsfullt å si at noen har «...gått fra forstanden» fordi begrepene i bestemte sinnslidelser ser ut til å ha mistet forankringen i den ytre, sansbare virkelighet.

Denne inndelingen mellom de høyere og de lavere erkjennelsesevner peker også frem mot Wilhelm Wundt. Han skrev tidlig om dette skillet; han knytter det også til et spørsmål om forholdet mellom deduksjon og induksjon (Wundt 1862). Den viktigste referansen også for ham i denne diskusjonen er nettopp Leibniz. Men en like viktig referanse er Christian von Wolff, som med de to avhandlingene *Psychologia empirica* (1732) og *Psychologia rationalis* (1734) bruker dette skillet til å definere innholdet i psykologien på denne tiden. Disse to avhandlingene handler nettopp om sansning og tenkning og må sies å være det egentlige grunnlaget for etableringen av en moderne psykologi.

Går vi for eksempel til Niels Treschow (1751 - 1833), som regnes som den første norske psykolog med sin lærebok om den menneskelige natur, som første gang kom ut i 1803 (Teigen 2004, s. 16 og s. 328f), så er det nettopp denne delingen mellom det han kaller den «den høiere forestillingsevne» (Treschow 1812, s. 146) på den ene side og sansningen på den annen, som også danner premisset for hans psykologi. Treschow var også den som innførte Kant i skandinavisk filosofi, men som heller ikke gikk lenger enn at han lot være å benytte de begrepene Kant benyttet seg av, men snarere gikk tilbake til dette wolff-/leibnizianske skillet mellom de høyere og de lavere erkjennelsesevner. Derfor er det nettopp både Leibniz og Kant Treschow refererer til i drøftingen av de høyere forestillingsevner i sin innføring i psykologi (Treschow 1812, s.147 og s. 148). Mye tyder på at det er dette balansepunktet Welhaven viderefører, og som vi også ser dukke opp igjen hos Wundt på et litt senere stadium.

Sansningen

På denne bakgrunnen blir sansningen et like sentralt område som tenkning. Og Welhaven har en egen tilnærming, som blant annet bryter med Kant. Han tenker seg at det finnes en kraft som eksisterer ute i verden, og som lar seg iaktta. Den vil dermed være gitt gjennom sansningen. Denne kraften blir årsak, mens produktet blir oppfattet som virkningen. «Causalitetsprincippet [kan derfor] ikke sættes som et rent apriorisk Begreb» (Welhaven 1965, s. 24 (§ 18)), sier Welhaven og markerer på den måten en klar distanse fra Kant. Han tar også avstand fra det han kaller «det idealistiske Standpunkt», som han mener lar seg definere som om «...Tingenes objective Bestand ganske nægtes

eller den hele Væren kun sættes som dannet og bestaaende av vor Viden» (ibid. s. 18 (§ 6)). Dette var den konsekvensen Hegel hadde trukket ut av Kant, og i så måte er disse utsagnene kanskje først og fremst et forsøk på å distansere seg fra ham. Welhaven forsøker nemlig på mange måter å videreføre Kant sitt hovedprosjekt, nemlig å skape en forbindelse mellom den objektive virkelighet og de indre erkjennelseskraftenes spill. For heller ikke årsakssammenhenger lar seg forstå på bakgrunn av «den blotte empiriske Iagttagelse af det Objective» (ibid. s. 24 (§ 18)). Welhavens resonnement er at selve begrepet «årsakssammenheng» er en begrepsmessig abstraksjon som dermed hører hjemme i forstanden.

Det er på denne bakgrunn psykologien kommer inn. Den handlet på denne tiden først og fremst om sansningen. Denne gikk i to retninger. Den ene er mot de ytre objekter, den andre er mot de indre forestillinger. Det var slik Christian Wolff hadde definert psykologien i sin *Psychologia empirica* fra 1732. Men den blir i virkeligheten definert på samme måte hos Wundt. Det er på bakgrunn av den indre sansningen Wundt utvikler sitt begrep om introspeksjon eller rettere sagt «selvobservasjon» (Wundt 1888b). Sansningen blir så sentral hos Wundt at han til og med definerer psykologien så snevert at den utelukker språk og tenkning. For språk og tenkning hører hjemme i det Wundt kaller «Völkerpsychologie», og det er noe annet enn psykologi. Det er et systematisk skille mellom Völkerpsychologie og psykologi i den forstand at de ikke kan erstatte hverandre, men snarere refererer til to områder Wundt ønsket å skille fra hverandre. Derfor kan vi se i hans skrifter at han drøfter og definerer innholdet i en folkepsykologi (Wundt 1888a, p. 594) mens han samtidig definerer språk og tenkning som å befinne seg utenfor psykologien (Wundt 1896, p. 349).

Den samme tendensen kan vi også finne hos Welhaven. Hos ham blir den rasjonelle psykologien, slik Wolff definerte den i 1734, holdt utenfor psykologi-begrepet, slik Welhaven definerer det. Men han vet at den eksisterer, og holder den utenfor med blant annet følgende begrunnelse: «Rational eller metafysisk Psychologi kan kun indeholde den logiske Udvikling af et vist for det indre aandige Væsen antaget Grundbegreb» (sitert etter Winsnes 1965, s. 131). Welhaven sier derfor veldig klart fra om at det som tradisjonelt faller inn under de høyere erkjennelsesevner, dvs. språk og tenkning, blir av mindre interesse for psykologien. Grunnen er nok den samme som hos Wundt, nemlig at man først og fremst vil fokusere på overgangen mellom den ytre verden og de indre forestillinger. Grunnen til at akkurat den interessen står i sentrum, kommer spesielt klart frem hos Welhaven, nemlig at man vil finne ut av den nære forbindelse mellom den ytre virkelighet og de indre forestillinger. Vi aner dermed også konturene av et resonnement som litt senere ender med å betrakte bevisstheten som intensjonal, og som etter det igjen legger grunnlaget for hele den gestaltpsykologiske skolen.

Appersepsjon

Selv om begrepet «appersepsjon» nærmest er dødd ut i dagens psykologi, kan vi likevel møte på det i den såkalte «Thematic Apperception Test (TAT)». På Welhavens tid var imidlertid dette et kjernebegrep, delvis i filosofien, men først og fremst i psykologien. Igjen er det Leibniz som danner utgangspunktet for dette begrepet. Men den som kanskje er mest kjent for å diskutere det, er Johann Friedrich Herbart (1776 - 1841), som viet svært store deler av sitt forfatterskap til spørsmålet om hvordan forestillinger i det hele tatt lar seg smelte sammen (Herbart 1816/2003). For det er akkurat det dette begrepet refererer til på denne tiden. Appersepsjonsbegrepet er knyttet til det grunnleggende filosofiske paradoks som knytter seg til endring, nemlig at det ene går over til å bli noe annet. Det var Kant som på mange måter gav begrepet akkurat denne betydningen i en undring over at man faktisk kan endre på forestillinger etter å ha gjort nye erfaringer. Hos Leibniz hadde imidlertid innholdet av

det i større grad vært knyttet til «selvbevissthet», nemlig evnen til å kunne reflektere over seg selv og sin egen tenkning.

Welhaven drøfter også dette begrepet og utvikler en tenkning som er i samsvar med samtidens bruk av det. Likevel har Welhaven en litt original innfallsvinkel. På den ene side kan det virke som han bruker det i den mest opprinnelige betydningen, nemlig slik Leibniz definerte det fordi det nettopp er «Selvbevidstheden» han drøfter (Welhaven 1965, s.19f). På den annen side stanser ikke Welhavens drøfting der. Det han fokuserer på i denne drøftingen, er hvordan så vel de ytre som de indre forestillinger blir forankret i en selvbevissthet som utgjør det eneste konstante, og som danner «Jeget» (loc.cit.). De ulike forestillinger, enten de er et resultat av indre eller ytre sansninger, er i seg selv flyktige og mangfoldige, og det eneste som skaper enhet i dette mangfoldet, er nettopp jeget eller selvet, som heller ikke kan eksistere uten at det er gitt gjennom en bevissthet om det. Det er på denne bakgrunnen han fokuserer så sterkt på en selvbevissthet. Welhaven bringer imidlertid dette videre til et resonnement om subjektivitetens rolle i sansningen. På denne måten blir Welhavens drøfting slett ikke tilbakeskuende, men snarere fremadrettet, og den peker mest mot en fenomenologisk tilnærming. På dette punktet har den faktisk noe til felles med Hegel, idet Welhaven bruker betegnelsen «Aanden» i bestemt form og snakker om en «Urfølelse, der er alle Forestillingers Substrat og Forudsætning» (ibid. s. 19f.). Likevel blir ikke «Aanden» forstått som en utenforliggende størrelse, men snarere som den indre, subjektive forankring, som ikke blir mindre absolutt, men som likevel peker i en litt annen retning enn Hegels begrep.

Hos Wundt står apperpsjonsbegrepet også helt sentralt, og det er en viss forbindelse mellom Welhavens fokusering på subjektivitet og Wundts mer eksperimentelle innfallsvinkel til det. Når forsøkspersonen blir utsatt for ulike simultanintrykk, er det bevisstheten selv som sorterer ut de inntrykk som lar seg forene med en allerede etablert forestillingsmasse, og hvilke som ikke gjør det (Wundt 1891). Dermed knytter Wundt apperpsjonen til to forhold. Det ene er den helhet som forestillingsmassen utgjør, og det andre er at denne foreningen av forestillinger lar seg begrunne i en grunnleggende viljeshandling (Wundt 1906, s. 381ff). Det er denne viljen som svarer til Welhavens subjektivitet, og som lar seg forfølge videre i psykologiens begreper om relasjoner og etter hvert også gestalter.

Konklusjon

Det som derfor fremstår som Welhavens filosofi eller metafysikk, kan på denne bakgrunnen like gjerne bli forstått som Welhavens psykologi. Dette rimer i virkeligheten godt med datidens oppfatning av hva psykologi var. Den ble definert som en del av metafysikken. Dette går blant annet frem av Wolff sine skrifter, der de to avhandlingene om psykologi (Wolff 1745/1998) omkranses av avhandlinger innenfor de tre øvrige områder i metafysikken, nemlig kosmologi, ontologi og teologi. Kant problematiserer denne koplingen og hevder bastant at den empiriske psykologien slett ikke hører hjemme i metafysikken (Kant 1887/1971, A848/B876). Men selv Kant er usikker på hvor den egentlig skal høre hjemme. Han plasserer den etter hvert innenfor rammen av en antropologi (Kant 1983). Det gjør ikke Welhaven, og det gjør heller ikke Wundt senere i sin eksperimentelle psykologi. Tvert imot blir psykologien i Welhavens øyne en undersøkelse av de forestillinger som har sin opprinnelse i de ytre eller de indre sansninger. Det er den samme forståelsen som går igjen hos Wundt, og det gir grunn til å hevde at Welhaven på mange måter var en tidlig nordisk representant for den kontinentale forståelsen av psykologien på attenhundretallet.